

ОБРАЗ ДОМУ ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ: ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЙОГО АМБІВАЛЕНТНОСТІ

UKRAINIAN REFUGEES' PERCEPTIONS OF HOME: EXPLORING ITS PSYCHOLOGICAL AMBIVALENCE

Статтю спрямовано на пошук психологічної структури образу дому в біженців та обґрунтування змістової валідності майбутнього опитувальника, призначеного для дослідження уявлень про дім у репатріантів. Особливу увагу приділено виокремленню змістових вимірів, які формують багатоваріаційний конструкт дому та визначають його трансформацію в умовах вимушеного переселення і повернення. У дослідженні застосовувалася цільова вибірка, яка, не будучи репрезентативною, дозволяє глибоко вивчити специфічний досвід біженців. Такий емпіричний підхід створює основу для розроблення діагностичного інструменту, здатного враховувати номадичність досвіду і багатовимірну амбівалентність уявлень про дім. Для визначення основних вимірів майбутнього опитувальника використано «Тест із двадцяти тверджень», де респонденти могли висловити власні уявлення та оцінити значущість різних аспектів житлового середовища. Це дало змогу виокремити релевантні компоненти психологічного та символічного сприйняття дому для подальшого розроблення опитувальника. Виявлено сім основних вимірів: безпека – небезпека, ностальгія – біль втрати, тут – там, повернення – інтеграція, матеріальний – символічний, ресурс – тягар, колективне – індивідуальне. Кожен із них може бути використаний як окрема шкала у стандартизованому інструменті, що дозволяє збирати дані про амбівалентність сприйняття дому в різних групах біженців. Однак зазначається, що для підвищення змістової валідності опитувальника доцільно збалансувати представлення всіх категорій, уточнити формулювання пунктів, стимулювати спогади респондентів і забезпечити комплексне відображення психологічних, соціальних та символічних аспектів досліджуваного феномену.

Ключові слова: вимушене переселення, біженці, уявлення про дім, змістова валідність, психологічна амбівалентність.

The article is aimed at identifying the psychological structure of the image of home among refugees and at substantiating the content validity of a future questionnaire designed to study representations of home among repatriates. Special attention is given to distinguishing the substantive dimensions that shape the multilayered construct of home and determine its transformation under conditions of forced displacement and return. The study employed a purposive sample, which, while not representative, enables an in-depth exploration of the specific experiences of refugees. This empirical approach lays the foundation for the development of a diagnostic tool capable of accounting for the nomadic nature of experience and the multidimensional ambivalence of home representations. To determine the main dimensions of the future questionnaire, the "Twenty Statements Test" was applied, allowing respondents to articulate their own representations and evaluate the significance of various aspects of the living environment. This made it possible to identify relevant components of the psychological and symbolic perception of home for the subsequent development of the questionnaire. Seven core dimensions were revealed: security – insecurity, nostalgia – pain of loss, here – there, return – integration, material – symbolic, resource – burden, collective – individual. Each of these can be employed as a separate scale within a standardized instrument, enabling the collection of data on the ambivalence of home perception in different refugee groups. However, it is emphasized that, in order to strengthen the content validity of the questionnaire, it is necessary to balance the representation of all categories, refine item wording, stimulate respondents' memories, and ensure a comprehensive reflection of the psychological, social, and symbolic aspects of the phenomenon under study.

Key words: forced displacement, refugees, representations of home, content validity, psychological ambivalence.

УДК 159.9.072:314.15
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.76.62>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Кочубейник О.М.

д.психол.н., головний науковий
співробітник відділу
психології політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної
психології
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Вимушене переселення належить до найглибших кризових досвідів у житті людини, оскільки воно одночасно порушує різні виміри її існування – від щоденних практик до відчуття ідентичності. Втрата життєвого середовища – як у матеріальному, так і в символічному вимірі – постає визначальним складником цього досвіду, адже саме воно забезпечує відчуття звичності, безпеки та стабільності. Для українців, які опинилися за кордоном унаслідок війни, уявлення про втрачений простір набуває особливої значущості: воно інтегрує спогади про минуле, емоційний зв'язок із рідними місцями, інтерпретацію теперішнього та уявлення про можливість повернення в майбутньому. Досвід біженства істотно трансформує ці уявлення, переводячи

їх із площини матеріального на рівень складного психологічного конструкту. Саме тому у випадку поствоєнного повернення зустріч із «реальним» домом може виявитися травматичною через розрив між його уявним образом та фактичним станом. Адже під час вимушеного переселення дім часто ідеалізується, набуває символічного змісту, що перевищує його матеріальні характеристики. Він стає репрезентацією безпечної минулого, простором пам'яті, але також простором надій та проєкцій майбутнього. Однак зіткнення з повною реальністю здатне різко порушити цю уявну конструкцію: житло може бути зруйнованим чи радикально зміненим, а його соціальний і психологічний контекст – утраченим. Така невідповідність може постати потужним джерелом дистресу

репатріації, оскільки підриває почуття безперервності досвіду та загрожує інтеграції ідентичності. Може йтися також про переживання фрустрації, розчарування, почуття повторної втрати (так званий «second loss»), труднощі реінтеграції тощо. Іншими словами, дім, що сприймався як джерело відновлення та стабільності, може перетворитися на тригер болісних переживань, оскільки вже не відповідає тому значенню, яке було йому приписане у вигнанні.

З огляду на це програми репатріації повинні враховувати складну й напружену багатошарову конструкцію уявлень про дім. Йдеться не лише про відновлення матеріального житла чи інфраструктури, а й про роботу з символічними, емоційними та ідентифікаційними вимірами повернення. Для цього необхідно розробити спеціалізований інструментарій, здатний діагностувати та відстежувати динаміку ставлення репатріантів до «втраченого» й «віднайденого» простору, а також виявляти ризики повторної травматизації. Такий підхід відкриває можливість створення більш чутливих до психологічних потреб стратегій реінтеграції, що сприятимуть відновленню почуття безперервності життєвого досвіду та підтримці цілісності ідентичності.

Метою статті є пошук та концептуальне обґрунтування змістової валідності майбутнього опитувальника, призначеного для дослідження уявлень про дім у репатріантів. Особливу увагу приділено виокремленню ключових змістових вимірів (матеріального, символічного, емоційного та ідентифікаційного), які формують цей багатошаровий конструкт і визначають особливості його трансформації в умовах вимушеного переселення та повернення.

Виклад основного матеріалу. Дім є складним і дискусійним поняттям у соціальних науках, зокрема в контексті міграційних досліджень. Його багатовимірність зумовлена поєднанням матеріальних і символічних вимірів: дім виступає як фізичний простір (будинок, територія, країна) і водночас як психологічна та культурна категорія, пов'язана з ідентичністю, безпекою, приналежністю та емоційними прихильностями. У випадку вимушеної міграції поняття дому ускладнюється ще більше. По-перше, воно набуває динамічного характеру через досвід втрати та неможливості повернення, що трансформує стабільний образ дому в суперечливий та амбівалентний. По-друге, стає багатозаровим: для біженців дім може водночас означати місце походження і новий простір проживання, які викликають контрастні емоції – від ностальгії й відчуття безперервності ідентичності до болю, фрустрації та відчуження. По-третє, дім має виразний соціально-політичний вимір, оскільки його зміст формується не лише індивідуальними переживаннями, а й державними політиками інтеграції чи репатріації, а також суспільними уявленнями про «своє» та «чуже». Унаслідок цього «дім» у міграційних студіях постає як динамічний

конструкт, в якому перехрещуються психологічні, культурні та політичні смисли.

Складність і багатовимірність категорії дому зумовлюють появу різних теоретичних інтерпретацій, що відображають суперечливий характер стосунків між людиною та простором. Саме тому в літературі окреслюють два провідні підходи до розуміння цих зв'язків, які є ключовими для інтерпретації образу дому: седентарний (іноді можна зустріти термін есенціалістський) та детериторіалізований (або ж децентралізований) [6]. У першому з них, визначальною рисою якого називають «нормативний седентаризм» [12], людина розглядається як природно «вкорінена» в певному місці, з яким пов'язуються ідентичність, сенс життя та відчуття екзистенційної безпеки. У межах цього підходу дім трактується як статичний і фіксований простір – будинок, батьківщина, нація чи місто, які становлять основу відчуття належності. Відповідно, міграція, а тим більше вимушене переміщення, інтерпретується як насильницьке порушення «природного порядку», що розриває зв'язок людини з домом, культурою та ідентичністю. У такій перспективі, отже, біженці постають як «викорінені» та «не на своєму місці», а їх повернення до «природного дому» розглядається як єдине можливе розв'язання «проблеми» вигнання [13]. Принагідно зауважимо, що седентарний дискурс чинив потужний вплив не лише на академічні студії, а й на політичні практики, легітимуючи репатріаційні стратегії, що часто ставали морально суперечливими. Він також закріплював уявлення про державу як головного регулятора простору, дому та приналежності, що визначає межі «свого» й «чужого» [10].

Інший підхід, що об'єднує дискурси транснаціоналізму та постмодернізму [15; 22], пропонує як визначальну метафору розуміння людини як номада, як кочевника, нарешті, як способу існування, яке характеризується мобільністю, гнучкістю та постійним перебуванням «у русі» – як у фізичному, так і в соціокультурному вимірах. Номад протирічить седентарності, а тому метафора вводить у розгляд децентралізований дім і похідну від нього гібридну (подвійну) ідентичність. І наслідком є те, що стосунки людини з місцем не є природними та незамінними, а місця не існують як пасивні сцени соціальної діяльності; вони формуються через практики та взаємодії людей. Для біженців дім постає як конструкт, який відтворює соціальні, сімейні, культурні та економічні динаміки в новому середовищі. Дім може бути будь-яким місцем – тимчасовим і переміщуваним, його можна будувати, перебудовувати та зберігати в пам'яті й уяві. Він формується через різноманітні соціальні взаємодії на різних просторових рівнях і перебуває під впливом соціальних та політичних структур, включно з гендерними, етнічними, класовими та поколінними відносинами. Із психологічної перспективи, дім – це переживаний досвід локальності, який не зводиться до фіксованого місця,

а постає як сукупність відносин до людей і об'єктів, рутини, звуків, запахів, місць відпочинку та соціальних контактів, що формують відчуття знайомості та безпеки. Крім того, він сприймається як динамічний процес, що включає уяву, створення, руйнування, зміну, втрату та переміщення, виробляється через постійний процес адаптації, трансформації, переговорів та переосмислення.

Амбівалентність дому в досвіді біженців. Для біженців це означає, що образ дому одночасно є джерелом психологічного комфорту і напруження, оскільки постійно перебуває у стані зміни та амбівалентності. Він функціонує як символічна матриця, в якій поєднуються індивідуальні спогади, емоційні прив'язаності та соціальні взаємини. А для тих із них, хто зазнав втрати домівки через війну, цей конструкт набуває особливої складності. «Дім» в їхньому досвіді постає одночасно як простір втрати, як локус травматичної пам'яті та як уявний горизонт повернення [11; 21; 23].

У працях, присвячених міграції та вигнанню, підкреслюється надзвичайно високий ступінь амбівалентності житла, що відображає складні переходи між матеріальною відсутністю і символічною присутністю, між «місцем, яке втрачено» та «місцем, яке зберігається у внутрішньому світі» людини. Таким чином, дім набуває подвійного виміру – водночас матеріально втрачений і символічно збережений у пам'яті [2; 3; 17; 18].

Дослідники міграційного досвіду підкреслюють, що для біженців дім часто стає «простором ностальгії», який викликає сильні емоції, але не завжди є можливим для відновлення [1; 14]. Так, R. Lijtmaer стверджує, що ностальгія є важливим психічним феноменом такого досвіду, оскільки вона має багатовимірну структуру: з одного боку, вона включає позитивні елементи – почуття радості та вдячності, а з іншого – поєднується із сумом, спричиненим втратою відчуття безпеки, знайомості та історичної тяглості. Мало того, в окремих випадках переживання ностальгії може бути ускладненим або навіть заблокованим, і тому особа може зануритися в депресивний стан, який супроводжується саможалем, образою, заздрістю та провинною [14].

Можна також стверджувати, що в досвіді біженця спогади про дім забезпечують відчуття безперервності ідентичності; з іншого – вони можуть посилювати відчуття втрати та відчуження в новому середовищі. Зокрема, у дослідженні сірійських біженців було показано, що у випадку переміщених осіб повноцінне відчуття дому досягається з великими труднощами, оскільки втрати безпеки, соціальних зв'язків, прив'язаності до місця та уявлень про майбутнє часто починаються ще до втечі з країни та продовжуються під час життя в новому середовищі. Водночас біженці зберігають уявлення про дім, що стає своєрідною точкою порівняння з їх теперішньою реальністю, яка рідко відповідає очікуванням. Такий подвійний досвід – існування одночасно «реального» дому

і дому, який було втрачено – особливо впливає на дітей, формуючи їхнє сприйняття дому як складного, багатовимірного явища [7].

У діаспорних студіях також акцентується, що дім для вигнанців часто постає як «уявний горизонт повернення», міфічне місце походження, яке визначає колективну пам'ять і формує «діаспорну свідомість» [16; 20]. Це створює напруження між двома полюсами: прагненням відновити зв'язок із «втраченим домом» та необхідністю адаптації до нового соціокультурного середовища. Отже, амбівалентність дому в досвіді біженців виявляється в поєднанні протилежних значень: дім постає одночасно як простір втрати, травми та відчуження і як символ надії, ідентичності та майбутнього.

Для біженців, які ще не прийняли остаточного рішення – повернутися в Україну чи залишитися в країні тимчасового перебування назавжди – ця подвійність переживається особливо інтенсивно: відсутність визначеності щодо майбутнього підсилює емоційну напругу, посилює внутрішні конфлікти та створює постійний психологічний діалог між спогадами про «втрачене» й уявленнями про «можливе» або «ідеальне» місце дому. Саме через цю особливу інтенсивність амбівалентність образу дому стає критично важливою для розуміння психологічної адаптації, механізмів переживання втрат і формування стратегій репарації в переміщених осіб. Це, як зазначалося, визначає потребу в спеціалізованому психологічному інструменті, який би давав можливість системно виявляти і вимірювати рівень амбівалентності дому, фіксувати її вплив на емоційне благополуччя та соціальну інтеграцію, а також прогнозувати потенційні труднощі у прийнятті рішення щодо повернення чи реінтеграції.

Слід зазначити, що, попри активний розвиток досліджень, спрямованих на вивчення просторової ідентичності та прив'язаності до місця, бракує інструментів, які б дозволяли операціоналізувати специфічний досвід вимушених переселенців. Наявні шкали – наприклад, ті, що стосуються «place attachment» або «sense of place» – недостатньо враховують амбівалентність дому, натомість вони фокусуються переважно на седентарних, стабільних, позитивних аспектах прив'язаності та емоційного комфорту. І, крім того, критичні дослідження показують крихкість самих інструментів, які «не показують» заявлених під час розроблення параметрів.

Так, Meaning of Home Questionnaire (МОН) використовується для оцінення сенсу дому, що відображає суб'єктивне значення житла в чотирьох сферах: фізичне, поведінкове, когнітивно-емоційне та соціальне значення дому. Кожна з підшкाल містить набір запитань, що дозволяють оцінити різні аспекти прив'язаності та ідентифікації з житлом. Досліджувані повинні оцінити, наскільки вони погоджуються або не погоджуються з твердженнями за 11-бальною шкалою від 0 («категорично не погоджуюсь») до 10 («категорично

погоджуюсь»). Проте подальше дослідження психометричних властивостей показало прийнятну внутрішню узгодженість у трьох підшкал: фізичні аспекти (7 пунктів, $\alpha = 0,60$), поведінкові аспекти (6 пунктів, $\alpha = 0,67$) та когнітивно-емоційні аспекти (10 пунктів, $\alpha = 0,62$). Підшкала соціальних аспектів (5 пунктів, $\alpha = 0,44$) у критичних дослідженнях показує низьку надійність [5; 9].

Інший інструмент, Housing-Related Control Beliefs Questionnaire (HCQ), розроблений для оцінювання сприйнятого контролю над житлом у літніх людей. Він базується на концепції контролю людини над навколишнім середовищем, зокрема в контексті житла. HCQ дозволяє виміряти, наскільки людина відчуває, що може впливати на своє житло, а також наскільки вона вважає, що на це впливають зовнішні фактори, як-от інші люди, випадковість або доля. Опитувальник оцінює сприйнятий контроль над житлом за трьома напрямками: внутрішній контроль, який відображає ступінь, до якого людина вважає, що її власні дії визначають стан житла; зовнішній контроль через інших, що показує, наскільки людина відчуває вплив інших людей на її житлові умови; та зовнішній контроль через випадковість, який визначає, наскільки людина вважає, що випадковість або доля впливають на стан її житла. Дослідження, проведене серед осіб віком 67–70 років у Швеції, показало, що HCQ має прийнятну внутрішню консистентність для більшості підшкал ($\alpha > 0,50$). Однак деякі пункти мали низькі кореляції із загальним балом, що вказує на необхідність подальшої адаптації інструменту для різних культурних контекстів. Усі підшкали, за винятком однієї, продемонстрували хорошу конструктивну валідність [4; 5].

І, нарешті, звернімося до Usability in My Home Questionnaire (UIMH), який розроблений для оцінювання суб'єктивного сприйняття зручності житлового середовища. Він вимірює, наскільки фізичне середовище дому підтримує виконання повсякденних активностей, зокрема для осіб з обмеженими можливостями. UIMH охоплює різні аспекти, як-от доступність, безпека, комфорт і функціональність житла. Психометричні дослідження показали, що UIMH має добру внутрішню надійність ($\alpha = 0,75$) та помірну для деяких підшкал ($\alpha = 0,67$). Він демонструє здатність виявляти суб'єктивні труднощі, які можуть не бути очевидними під час об'єктивного оцінювання середовища, і є корисним інструментом для планування адаптацій житла та надання оцінки потребам у реабілітації [8; 19].

Усі перелічені опитувальники (МОН, HCQ, UIMH), крім седентарного розуміння житла, розроблені для діагностики вузькоспецифічних вибірок, наприклад для досліджень людей похилого віку та/або осіб з вадами фізичного чи ментального здоров'я. А тому навіть спроби адаптації цих опитувальників до вибірки біженців або людей, що перебувають у тимчасовому житлі, бути некоректним з кількох причин, а саме:

1. *Відсутність досвіду постійного проживання.* Біженці часто змушені переїжджати або тимчасово проживати в притулках, орендованих приміщеннях чи громадських установах. Тривала прив'язаність до дому, стабільний контроль над житлом і формування задоволеності, на які орієнтовані шкали, в таких умовах не можуть виникнути або проявляються неповноцінно. А отже, респонденти не здатні дати достовірну оцінку психологічних аспектів свого житла.

2. *Спотвореність оцінки фізичних та соціальних аспектів житла.* Тимчасові умови проживання часто мають непередбачуваний і нестабільний характер: обмежений простір, відсутність особистої території, мінімальне облаштування або обмежений доступ до ресурсів. Соціальні взаємодії можуть бути тимчасовими та формальними, що не дозволяє адекватно оцінити соціальні аспекти житла, передбачені шкалами МОН та UIMH.

3. *Неможливість контролю над житлом.* Шкали типу HCQ оцінюють відчуття внутрішнього та зовнішнього контролю над подіями в домі. Для біженців поняття контролю часто втрачає актуальність, адже умови проживання визначаються зовнішніми обставинами (гуманітарні програми, правила приймаючих центрів, політика організації), а не особистими діями. Відповідно, респонденти не можуть реалізувати або оцінити власний контроль у звичному для осілих людей сенсі, що робить результати психологічно та методологічно невірогідними.

І, нарешті, існує ще одна проблема, більш суттєва. Опитувальники, розроблені для осілих людей, передбачають стійку оцінку дому як позитивну або негативну, тобто вимірюють окремо «задоволеність», «прив'язаність» або «контроль» у лінійному, одновимірному вигляді. Вони не здатні захопити суперечливість почуттів, яка є типовою для біженців, де позитивні та негативні оцінки можуть існувати одночасно і змінюватися залежно від контексту (тимчасове житло, соціальна підтримка, безпека) або часу (тривалість перебування, адаптаційні процеси). Відповідно, використання цих шкал для біженців може призводити до спрощеної та спотвореної оцінки психологічного досвіду дому, ігноруючи динамічну природу їх ставлення до місця проживання. Для адекватного вивчення таких груп необхідні інструменти, здатні фіксувати одночасну присутність суперечливих емоцій і зміни у сприйнятті дому в часі та просторі.

Одним із ключових етапів у розробленні опитувальника є забезпечення його змістової валідності, адже саме вона визначає, наскільки інструмент адекватно охоплює всі важливі аспекти вимірюваної конструкції. Забезпечення змістової валідності передбачає систематичний аналіз концептуального поля досліджуваного явища, виявлення всіх релевантних компонентів та включення питань, які точно відображають ці компоненти. Для цього часто використовують експертні оцінки, аналіз наявних теоретичних моделей, порів-

няння з результатами попередніх досліджень та попереднє пілотування. Особливо це критично у випадку складних багатопланових конструкцій, як-от психологічне сприйняття дому у вимушених переселенців, де поєднуються матеріальні, емоційні, соціальні та ідентифікаційні аспекти.

Забезпечення змістової валідності є фундаментом для подальшої конструктивної та критеріальної валідності, оскільки без повного й точного відображення концептуальної сутності інструмент не може давати надійних та інтерпретованих результатів. Для визначення основних вимірів майбутнього опитувальника (і забезпечення змістової валідності) ми використали «Тест із двадцяти тверджень», який дав можливість респондентам висловити свої уявлення та оцінити значущість різних аспектів житлового середовища. Такий підхід дав змогу виявити найбільш релевантні компоненти психологічного та символічного сприйняття дому, які слід врахувати під час подальшого розроблення інструменту.

Вибіркова сукупність та її релевантність дослідженню. Для вивчення амбівалентного ставлення до дому було вибрано вибірку респондентів, які проживають у різних країнах Європейського Союзу і ще не визначилися з тим, чи повертатися в Україну, чи залишатися за кордоном. Такий вибір обґрунтований п'ятьма міркуваннями: 1) наявність «чистої» амбівалентності (особи, які вже ухвалили рішення про повернення або залишення, частково знімають внутрішній конфлікт, натомість респонденти, що не визначилися, зберігають у свідомості всі суперечливі перспективи, що робить амбівалентність більш виразною); 2) «видимість» протилежних полюсів образу дому (для цих респондентів дім не редукується до одного варіанту, вони одночасно мислять його в категоріях утрати, спогадів та ідентичності (Україна) і в категоріях можливостей і безпеки (ЄС), що дозволяє дослідити суперечливі виміри образу дому); 3) інтенсивне емоційне напруження (стан вибору «між» загострює переживання – ностальгію, провину, страх і надію, що створює умови для виявлення амбівалентності в її актуальному, переживаному вигляді); 4) репрезентація специфічного соціально-психологічного досвіду (в умовах війни велика частина вимушених мігрантів перебуває у стані невизначеності, що робить цю групу релевантною для відображення перехідного стану дому як минулого, теперішнього і потенційного майбутнього); 5) методологічна придатність для дослідження феномену (амбівалентність у респондентів, які ще не ухвалили рішення, є актуальною та дієвою, а не ретроспективною, що підвищує достовірність результатів проєктивних і нарративних методик, спрямованих на виявлення психологічних конфліктів і суперечливих відчуттів, пов'язаних із домом). Таким чином, вибірка респондентів, які «не визначилися», дає можливість максимально точно «вхопити» та проаналізувати амбівалентні відносини до дому в контексті примусової міграції та війни.

Отже, в дослідженні використовувалася вибірка, що має цільовий характер (вибрано учасників, які мають специфічну характеристику), яка не є репрезентативною, оскільки не може відображати всю популяцію біженців, а лише спрямована на глибоке розуміння конкретного досвіду. Проте, як було вказано, таке емпіричне зосередження забезпечує основу для розроблення спеціалізованого діагностичного інструменту, що буде враховувати цю вимушену номадичність досвіду біженця та його багатовимірну амбівалентність.

Вибірка складалася із 32 українських біженців віком від 22 до 65 років, із середнім віком 38 років. Серед них були як чоловіки (7 осіб, 21,9%), так і жінки (25 осіб, 78,1%), з різним рівнем освіти – від середньої до вищої. Більшість респондентів перебували за кордоном у різних європейських країнах, зокрема Польщі (14 осіб, 43,75%) Німеччині (5 осіб, 15,625%), Чехії (6 осіб, 8,75%) та Франції (4 особи, 12,5%), а також по одному респонденту з Ірландії (3,125%), Великої Британії (3,125%) та Литви (3,125%). У вибірці були респонденти, що виїхали повною сім'єю (5 осіб, 15,6%), жінки з дітьми (20 осіб, 62,5%) та самотні (7 осіб, 21,9%), з різним терміном перебування за кордоном (з 2022 р. – 15 осіб, 46,9%; з 2023 р. – 10 осіб, 31,25%; з 2024 р. – 6 осіб, 18,75%; з 2025 р. – 1 особа, 3,125%). Така гетерогенність, на наш погляд, дозволяє врахувати широкий спектр досвіду та ставлення до дому й потенційного повернення і частково пом'якшує вплив нерепрезентативності на змістову валідність опитувальника, оскільки охоплює різні аспекти життєвого та психологічного сприйняття дому, що є критично важливим для адекватного відображення його складної багатопланової конструкції.

Метод отримання емпіричних даних. Збір даних здійснювався за допомогою Гугл-форми, що забезпечувало анонімність і конфіденційність. Досліджувані отримували таку інструкцію: «Напишіть, будь ласка, 20 речень, використовуючи початок: *«Коли я думаю про дім, то...»*. У своїх відповідях Ви можете виражати як приємні, так і складні почуття, асоціації, спогади чи мрії. Не стримуйте себе – важливо зафіксувати будь-які думки, які виникають у Вас, коли ви згадуєте або уявляєте дім». Принагідно зазначимо: хоча досліджувані пропонувалося написати 20 тверджень, проте форма була організована так, що досліджувані могли надсилати навіть не повністю виконане завдання. Таке рішення було прийняте, оскільки прогнозувалося, що вибірка не буде численною за обсягами, а єдиним мотивом до участі може слугувати тільки власна зацікавленість досліджуваного, що не завжди є надійною спонукою для надання «відкритих» відповідей.

Процедура кодування та формування категорій. Підготовка даних розпочалася з інтеграції зібраних відкритих відповідей біженців про дім у єдиний список (521 відповідей, яких 9 не могли бути категоризовані). На етапі первинного ознайомлення дослідником було прочитано

всі відповіді, щоб отримати загальне розуміння смислу висловлювань. Крім того, виявлялися ключові слова, образи та емоції, що найчастіше повторювалися у текстах респондентів та оцінювалися їхня приблизна кількість. Індуктивне кодування здійснювалося шляхом присвоєння кожному фрагменту попереднього коду, який відображав сутність висловлювання. Наприклад: «почуття безпеки» → код Дім як безпека, «тривога через чужину» → код Дім як небезпека, «сум за рідним містом» → код Ностальгія, «відчуття втрати» → код Біль утрати. Коди формувалися в процесі зчитування даних (відкрите кодування) та були гнучкими для включення нових значущих тем.

На наступному етапі коди об'єднувалися за смисловою близькістю для формування діаметрально протилежних пар категорій: 1. Дім як безпека ↔ Дім як небезпека; 2. Ностальгія ↔ Біль утрати; 3. Дім «тут» ↔ Дім «там»; 4. Бажання повернення ↔ Прагнення інтеграції; 5. Матеріальний дім ↔ Символічний дім; 6. Дім як ресурс ↔ Дім як тягар; 7. Колективний дім ↔ Індивідуальний дім.

Етап ревізії полягав у повторному перегляді відповідей із повторним кодуванням через три місяці після первинного аналізу. Така часова триангуляція дала можливість оцінити стабільність і послідовність кодування, а отже – підвищити надійність вимірювань. Через неможливість залучити додаткових незалежних кодерів у дослідженні з обмеженою вибіркою біженців повторне кодування в різний час стало єдиним практичним способом перевірки узгодженості та точності категорій, забезпечуючи внутрішню валідацію даних і зменшуючи ймовірність упередженого або випадкового інтерпретування відповідей (з 503 відповідей ідентичне кодування отримало 489 відповідей, тобто 97,22%, що можна вважати цілком прийнятним показником надійності кодування; далі категоризувалися 489 відповідей).

Остаточне формування категорій передбачало надання кожній словесного визначення та ілюстрацій за допомогою типових цитат респондентів. Так було створено систему семи діаметрально протилежних пар категорій (представлену вище), що дозволяє комплексно описати феномен дому в досвіді біженців. Продемонструємо зміст виокремлених категорій найбільш ілюстративними відповідями. 1. Безпека vs. Небезпека. «Там, де я виріс, зараз страшно жити», «Спогади теплі, але самі вулиці стали небезпечними», «Хочеться повернутися, але знаю, що це ризик». 2. Ностальгія vs. біль утрати. «Приємно згадувати [назва міста], але відразу накочується смуток», «Здається, що все ще є, але насправді нічого вже немає», «пам'ятаю все до дрібниць, але від цього ще більше болить». 3. Тут vs. Там. «Відчуваю себе одночасно у двох місцях» «Нове житло зручне, але якесь не таке», «У голові ніби два паралельних життя, тут [країна] і там [місто], і я не знаю, де треба зупинитися». 4. Повернення vs. Інтеграція. «Спочатку дуже хотілося додому, але починаю звикати жити

тут», «Діти вже адаптувалися, їм подобається [країна], а я все ще думаю про повернення, та й чоловік в Україні», «Кожен ранок думаю: це тимчасово чи назавжди? А потім ніби все нормально». 5. Матеріальний vs. Символічний. «Наш будинок зруйновано в перший же день, але в іншій області вся моя родина, там, де пройшло моє дитинство». «Міста вже немає, але в голові нікуди не зникли спогади». «Будинок, речі пропали, думати про це страшно. Знищили не тільки речі» 6. Ресурс vs. Тягар «Постійно згадую свій дім, ми його дуже довго будували, він нас ще чекає, не зруйнований, але від цього важко жити в [країна], сім'я хоче тут залишитися». 7. Колективне vs. Індивідуальне. «Родина тут, поряд, але друзі далеко. Тут майже немає спілкування», «Я допомагаю сестрі, яка лишилася в Україні, але вона рідко запитує, чи мені щось потрібно». Найбільшу частку становили відповіді, пов'язані з бажанням повернення та прагненням інтеграції – 171 відповідь (35%), а також з відчуттям дому як безпеки або небезпеки – 151 відповідь (30,9%). Відповіді, що стосувалися ностальгії та болю втрати, становили 64 відповіді (13,1%), тоді як група «Дім тут ↔ Дім там» охопила 44 відповіді (9%). Менші за обсягом були категорії, пов'язані з матеріальними та символічними аспектами дому – 24 відповіді (4,9%), ресурсами та тягарем – 15 відповідей (3,1%), а також колективним та індивідуальним баченням дому – 20 відповідей (4,1%). Такий розподіл відображає різноманітність переживань та ставлень респондентів до дому й потенційного повернення.

На основі виділених семи діаметрально протилежних пар категорій можна сформувати структуру опитувальника, яка відображатиме основні психологічні виміри образу дому в біженців. Шкала «Дім як безпека та небезпека» вимірюватиме те, наскільки фізичний простір житла пов'язаний із відчуттям захищеності або загрози, включно з тим, що минулі місця можуть викликати як позитивні, так і тривожні асоціації. Шкала «Ностальгія та біль втрати» вимірюватиме подвійний емоційний зв'язок із домом, поєднуючи приємні спогади з переживанням втрати, що дозволяє розділяти когнітивні та емоційні аспекти сприйняття житла. Шкала «Тут та Там» ідентифікуватиме подвійність присутності в новому місці та мисленого повернення до попереднього середовища, що впливає на психологічну адаптацію та відчуття місця. Шкала «Повернення та інтеграція» показуватиме особливості майбутніх намірів та адаптаційних стратегій, які відображають ставлення до дому й необхідні для формулювання відповідних пунктів опитувальника. Шкала «Матеріальне та символічне» вимірюватиме різницю між фізичними об'єктами житла та його символічним значенням, дозволяючи враховувати як конкретні втрати, так і емоційно-культурну цінність простору. Шкала «Дім як ресурс та тягар» відображатиме суперечливе сприйняття житла: як джерела психологічної підтримки, так і фактору стресу, що є важливим

для розуміння мотиваційних та емоційних аспектів поведінки біженців. Шкала «Колективне та індивідуальне» даватиме інформацію про взаємозв'язок соціальних контактів і особистих переживань, дозволяючи оцінити, наскільки відчуття дому залежить від родини, громади чи особистого простору.

Висновки. Хоча первинна вибірка, на якій визначалася психологічна структура образу дому, мала цільовий характер і не є репрезентативною для всієї популяції біженців, сам опитувальник може бути адаптований для ширшої вибірки. Основна ідея полягає в тому, що кожна пара категорій відображає конкретний вимір: безпека – небезпека, ностальгія – біль утрати, тут – там, повернення – інтеграція, матеріальний – символічний, ресурс – тягар, колективне – індивідуальне. Кожний із цих вимірів дає можливість оцінити міру амбівалентності уявлень про дім у різних групах біженців, навіть якщо вони відрізняються за віком, статтю, місцем перебування чи намірами щодо повернення.

Також увиразнімо той факт, що аналіз розподілу відповідей респондентів демонструє значну нерівномірність представлення різних аспектів психологічного сприйняття дому. Найбільшу частку становили відповіді, пов'язані з бажанням повернення та прагненням інтеграції (35%) та з відчуттям дому як безпеки або небезпеки (30,9%), тоді як інші категорії, зокрема ностальгія та біль утрати, присутність у новому і колишньому просторі, матеріальні та символічні аспекти, ресурси і тягар, а також колективне й індивідуальне бачення, були значно менш представлені (від 3,1% до 13,1%). Такий розподіл, що очевидно, відображає специфіку досвіду українських біженців у контексті війни: високий відсоток відповідей, пов'язаних із бажанням повернення та прагненням інтеграції, свідчить про значущість майбутніх планів і адаптаційних стратегій для респондентів, які були змушені залишити рідні домівки через воєнні дії. Водночас відчуття дому як безпеки або небезпеки підкреслює, що переживання загрози та травми, викликані війною, тісно інтегровані у сприйняття житла. Менш представлені категорії – ностальгія та біль утрати, подвійна присутність у «тут» і «там», матеріальні та символічні аспекти, ресурси і тягар, колективне й індивідуальне бачення – указують на те, що психологічні, соціальні та символічні виміри дому часто залишаються менш усвідомленими або важко артикуляційними для респондентів, особливо в період тривалої невизначеності та постійних змін житлових умов, спричинених війною.

З огляду на забезпечення змістової валідності це може створити низку потенційних проблем. По-перше, домінування двох категорій може призвести до того, що менш представлені аспекти психологічного сприйняття дому залишаються не досить відображеними, а опитувальник не охоплює повністю всі важливі виміри досліджуваного феномену. По-друге, низька кількість відповідей у цих категоріях може зменшувати чутливість

шкали до різниць між респондентами, ускладнювати статистичне оброблення та знижувати надійність вимірювань. Нарешті, такий розподіл створює ризик перекосу в загальних результатах шкали, коли увага зосереджується на домінантних аспектах – бажанні повернення та відчутті безпеки, тоді як інші шари досвіду залишаються недооціненими.

Для підвищення змістової валідності опитувальника доцільно передбачити корекцію його структури шляхом збільшення кількості пунктів, що стосуються менш представлених категорій, уточнення формулювань, стимуляції спогадів респондентів та забезпечення адекватного відображення всіх психологічних, соціальних і символічних вимірів досліджуваного феномену. Такий підхід сприятиме більш повному і точному відображенню багатшарової конструкції ставлення біженців до дому та потенційного повернення. Розв'язання цих проблем буде представлено в наступних публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adams H., Ghanem S. Solastalgia and nostalgia: the role of emotional bonds to place in refugee and host community interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2023. Vol. 50, № 2. 400–422 p.
2. Ahmed S. Home and away: Narratives of migration and estrangement. *International Journal of Cultural Studies*. 1999. Vol. 2, № 3. 329–347 p.
3. Alirhayim R. Place attachment in the context of loss and displacement: The case of Syrian immigrants in Esenyurt, Istanbul. *Journal of Urban Affairs*. 2023. Vol. 47, № 2. 381–403 p.
4. Andersson N., Nilsson M. H., Slaug B., Oswald F., Iwarsson S. Psychometric properties of the external Housing-Related Control Belief Questionnaire among people with Parkinson's disease. *Aging Clinical and Experimental Research*. 2020. Vol. 32, № 12. 2639–2647 p.
5. Boonyaratana Y., Hansson E. E., Granbom M., Schmidt S. M. The Psychometric Properties of the Meaning of Home and Housing-Related Control Beliefs Scales among 67–70 Year-Olds in Sweden. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. Vol. 18, № 8. 4273 p.
6. Brun C. Reterritorializing the Relationship between People and Place in Refugee Studies. *Human Geography*. 2001. № 83. 15–25 p.
7. Bunn M., Samuels G., Higson-Smith C. Ambiguous loss of home: Syrian refugees and the process of losing and remaking home. *Wellbeing, Space and Society*. 2023. Vol. 4. 100–136 p.
8. Elf M., Slaug B., Ytterberg C., Heylighen A., Kylvén M. Housing Accessibility at Home and Rehabilitation Outcomes After a Stroke: An Explorative Study. *HERD*. 2023. Vol. 16, № 4. 172–186 p.
9. Florack J., Penger S., Haberstroh J., Oswald F. Adapting the meaning of home questionnaire for people with dementia. *Innovation in Aging*. 2024. Vol. 8, Suppl. 1. 168 p.
10. Gupta A., Ferguson J. Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference. *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. 1997.

11. Howlett M., Dvornichenko D. Losing and finding home twice: Ukrainian women's experiences of secondary internal displacement. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2025. 1–20 p.
12. Jansen S., Lofving S. Introduction: Movement, Violence, and the Making of Home. *Focaal*. 2007. 3–14 p.
13. Kibreab G. A. I. M. Revisiting the Debate on People, Place, Identity and Displacement. *Journal of Refugee Studies*. Oxford : Oxford University Press, 1999. Vol. 12. 384–410 p.
14. Lijtmaer R. M. Social Trauma, Nostalgia and Mourning in the Immigration Experience. *American Journal of Psychoanalysis*. New York : Springer, 2022. Vol. 82, № 2. 305–319 p.
15. Malkki L. National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology*. 1992. Vol. 7. 24–44 p.
16. Mehta S. Diasporas reimagined: spaces, practices and belonging. *Diaspora Studies*. 2017. Vol. 11. 1–3 p.
17. Murrani S., Lloyd H., Popovici I. C. Mapping home, memory and spatial recovery in forced displacement. *Social & Cultural Geography*. 2022. Vol. 24, № 8. 1305–1323 p.
18. Ratnam C. Creating home: Intersections of memory and identity. *Global Environmental Change*. 2018. Vol. 53. 1–10 p.
19. Reid D. Accessibility and usability of the physical housing environment of seniors with stroke. *International Journal of Rehabilitation Research*. 2004. Vol. 27, № 3. 203–208 p.
20. Safran W. Diaspora in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 2011. Vol. 1. 83–99 p.
21. Tozan O. Living in a world of ambivalence: The complexity of home in exile. *Journal of Refugee Studies*. 2025. feaf002 p.
22. Turton D. The Meaning of Place in a World of Movement: Lessons from Long-Term Field Research in Southern Ethiopia. *Journal of Refugee Studies*. 2005. Vol. 18. 258–280 p.
23. Wnuk A., Góralska J. 'Home is just a feeling': Essentialist and anti-essentialist views on home among Ukrainian war refugees. *Emotion, Space and Society*. 2024. Vol. 53. 1–8 p.

Стаття надійшла в редакцію: 27.08.2025

Стаття прийнята: 16.09.2025

Опубліковано: 23.10.2025